

Твердовский А. Ю. Проблема типологии украинского национализма 1920-х – 1950-х гг.

Статья является попыткой возвращения дискуссии в академическое русло и содержит три аспекта рассматриваемой проблемы: историографический (в котором систематизируются ведущие подходы к типологии национализма и критически рассматриваются достижения мировой и отечественной науки в этой области), методологический (где предлагается и вводится в научный оборот авторская методология уровне-компонентного анализа национализма как идеологии и общественно-политического движения или режима) и типологический (который является попыткой адаптации, синхронизации и проекции отдельных типологических схем на украинский фон).

Ключевые слова: украинский национализм, типология, методология уровне-компонентного анализа национализма, интегральный национализм, “действенный национализм”, “организованный национализм”, ОУН, УПА.

Tverdovskiy A.Y. The problems of the Ukrainian nationalism typology of the 1920s – 1950s.

The article performs the attempt to return the discussion to the academic course and it contains three dimensions of the consideration of the problem: historiographical (which presents the major approaches to the typology of nationalisms and critically review the achievements of the global and national science in this field), methodological (which presents and introduces into scientific use the author's methodology of the level and component analysis of nationalism as an ideology and socio-political movement or regime) and typological (where it is made an attempt of adaptation, synchronization and projection of certain typological schemes on the Ukrainian ground).

Keywords: Ukrainian nationalism, typology, methodology of the level and component analysis of nationalism, integral nationalism, “effective nationalism”, “organized nationalism”, OUN, UPA.

УДК 94:355.311.5(477)“1941”

О. М. Попов

СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У 1941 РОЦІ: ЗМІНА ШТАТІВ

Аналізуються процеси формування стрілецьких дивізій Червоної армії в 1941 р., зокрема їх структура, склад, та боєздатність. На основі доступних джерел автор порівнює чисельність радянських та німецьких дивізій на початку війни. Розвінчується радянський міф про те, що всі дивізії РСЧА були слабшими за німецькі дивізії.

Ключові слова: Червона армія, стрілецька дивізія, штат 4/400, штат 4/600, 1941 рік, зміна штатів.

Друге видання довідкового збірника з претензіями на енциклопедичність “Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь” (далі – “Книга втрат”) [1] без сумніву полегшує історичні пошуки у відтворенні правди Другої світової війни. Проте посилання на вказаний довідковий збірник вимагає уважного і критичного ставлення. У своїй підсумковій новій книзі Марк Солонін так висловився про перше видання довідника: “Сьогодні вже не викликає сумнівів наявне і значне заниження даних про втрати, яке допустили упорядники збірника” і навів вагомий приклад [2, с.10]. Страждає такими проблемами і друге видання.

У новій монографії запорізьких істориків є три посилання на вказаний збірник [3]. Автор розділів про хід військових операцій Валерій Мороко, аналізуючи втрати під час військових операцій 1941 та 1943 років на запорізьких теренах, цілком слушно поставив під сумнів наведені втрати радянських військ [3, с.117,135]. Але свої розрахунки він навів орієнтовно.

Більш глибоко подіяма в Північному Приазов’ї, на Донбасі, під Ростовом, на Міус-фронті у 1941-1943 роках займався російський історик В. Афанасенко. Досліджуючи Донбасько-Ростовську оборонну операцію 1941 року він впевнено довів: “...загальні втрати Південного фронту з 29 вересня по 31 грудня 1941 року склали 291 135 військовослужбовців, що на 118 361 осіб перевищує офіційні дані, що вказані в довідковому виданні “Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь”. Вказані цифри втрат не є остаточними” [4, с.55-60].

А от своєму першому посиланню В. Мороко довірився. Цитуємо: “у червні 1941 р. штатна чисельність особового складу радянської стрілецької дивізії становила 10 858 осіб, німецької піхотної – 16 859” [3, с.63]. І якщо запорізький історик чомусь визначає такий штат радянської стрілецької дивізії (далі – сд) на червень 1941 року, то автори “Книги втрат” пішли значно далі і визначили такий штат на весь 1941-й рік. Вони навели порівняльну таблицю, доводячи слабкість сд РСЧА супроти німецької піхотної дивізії (далі – пд) Вермахту. Подаємо цю таблицю (табл.1) з невеличким висновком авторів:

З таблиці видно, що радянські стрілецькі дивізії, які складали основну частину угруповань військ фронтів в першій половині Великої Вітчизняної війни значно поступались німецьким піхотним дивізіям” [1, с.290-291].

Табл. 1. Штатна чисельність особового складу та озброєння радянської стрілецької та німецької піхотної дивізій

Найменування	1941 рік		
	сд рад.	пд нім.	співвідношення
Особовий склад, чол.	10 858	16 859	1:1,55
Рушниці, карабіни, шт.	8 341	10 691	1:1,28
Кулемети, автомати, шт.	468	1 380	1:2,95
Міномети, шт.	78	138	1:1,77
Гармати польової артилерії, шт.	36	74	1:2,06
Протитанкові гармати	18	75	1:4,17
Зенітні гармати, шт.	10	12	1:1,20
Вага артилерійського залпу, кг	547,8	1660, 6	1:3,03
Автомашини, шт.	203	902	1:4,44
Загальне співвідношення			1:2,48

Що цікаво, автори не наважились вказати номер штату такої сд та дату його прийняття, тобто закликають просто повірити, що весь 1941-й рік стрілецькі дивізії РСЧА були тільки такими слабкими, з відповідними висновками. А цим довідником можуть користуватися, крім науковців та любителів військової історії, тисячі студентів. Прикладом недослідженості цього питання є твердження професора Ф. Левітаса в своїй монографії, що стрілецькі дивізії Південно-Західного фронту на середину липня 1941 за штатом повинні були мати **вісім** [виділення моє – О.П.] тисяч вояків [5, с.115].

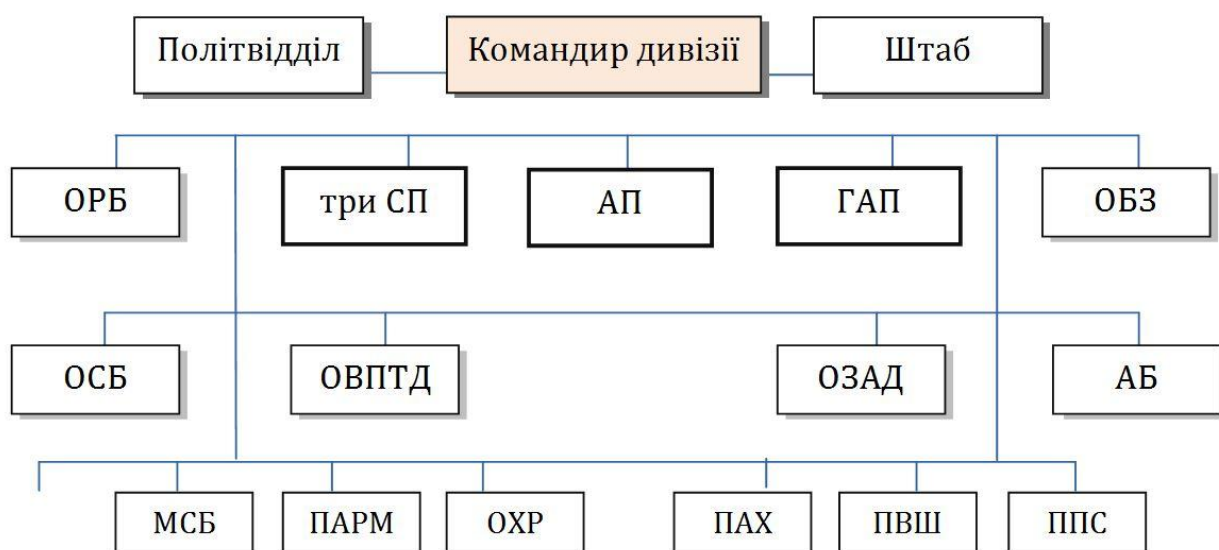
Тому є нагальна потреба ще раз дослідити структуру, склад, чисельність, боєздатність стрілецької дивізії. Автори не ставлять за мету проаналізувати всі стрілецькі дивізії РСЧА, що прийняли участь у військових діях, а показати на типових прикладах (архівних документах різних фронтів) дійсний кількісний та бойовий стан окремих дивізій та відповідні зміни, що відбулися у 1941 році.

Отже, найперше й очевидне. Стрілецькі дивізії РСЧА на початок війни з Німеччиною формувалися за штатним розкладом 4/400 від 05.04.1941 р. [5]. Цей штатний розклад добре відомий навіть звичайним (без регалій та наукових ступенів) любителем військової історії, але упорядникам "Книги втрат" та ще й з Генштабу в Москві він невідомий. Таку прогалину в їхньому вивченні історії Другої світової важко зрозуміти. А ми наведемо частину таблиці з додатку 4 по штатам з радянського видання Військової академії імені Фрунзе [6, с.296].

Табл. 2. Зміна штатної кількості сил та засобів стрілецької дивізії

Найменування сил та засобів	Кількість за штатом		
	від 05.04.1941	від 29.07.1941	від 06.12.1941
Люди	14 483	10 859	11 626
Коні	3 039	2 479	2 410
Автомашини	558	203	248
Трактори	99	5	-
Гвинтівки та карабіни	10 420	8 341	8 565
Пістолети-кулемети	1 204	171	582
Кулемети: ручні	392	162	251
станкові	166	108	108
зенітні	33	27	12
Протитанкові рушниці	-	-	89
Гармати: 45-мм	54	18	18
57-мм	-	-	12
76-мм	34	28	28
Гаубиці: 122-мм	32	8	8
152-мм	12	-	-
Установки БМ-13, БМ-8	-	-	8
Міномети: 50-мм	84	52	72
82-мм	54	18	72
120-мм	12	6	18
Зенітні гармати: 37-мм	8	6	6
76-мм	4	4	-
Танки легкі	16	-	-

На 22.06.1941 р. в складі РСЧА вже було майже двісті сд в досить високій боєздатності та боєготовності. Нумерація їх не була наскрізною, адже частину стрілецьких було переформовано в мотострілецькі та гірськострілецькі, які зберегли попередню нумерацію. Назвемо тільки останні дивізії що доформовувалися на той час з номерами від 200-ї: 200, 206, 214, 217, 222, 227, 228, 229, 232, 233, 236, 237, 238. Але це були кадрові дивізії РСЧА і формувались всі вони за штатом 4/400. Час доведення більшості сд запасниками до штатного розкладу в 14 з половиною тисяч бійців складав не більше двох-трьох діб від оголошення мобілізації. Мобілізаційні плани теж були готові. Дивізії, що знаходились в прикордонних західних районах мали чисельність від 10 до 13 тисяч і продовжували "приховану" комплектацію до штатного розкладу. Що могло завадити довести свою чисельність до штатної, укомплектувати технікою та кіннями, наприклад, дивізіям Південного фронту? У командування ОдВО та Південного фронту був цілий тиждень часу від 22 червня і дивізії цього фронту ним скористалися. Зовсім інша справа, якщо хтось не бажав йти до такої армії. Дивізії такого штату (4/400) влітку 1941-го називалися у військових документах Державного Комітету Оборони СРСР дивізіями "з нормальним штатом". А організаційно структура основних підрозділів дивізії виглядала так:¹

Примітки:

- сп – стрілецький полк;
- ап – артилерійський полк;
- гап – гаубичний артилерійський полк;
- осб – окремий саперний батальйон;
- обз – окремий батальйон зв'язку;
- орб – окремий розвідувальний батальйон;
- аб – автобатальйон;
- мсб – медсанбат;
- озад – окремий зенітний артилерійський дивізіон;
- овптд – окремий винищувальний протитанковий дивізіон;
- охр – окрема хімрота;
- парм – похідні артилерійські ремонтні майстерні;
- пвш – похідний ветеринарний шпиталь;
- ппс – польова поштова станція.

Порівняльний аналіз радянських та німецьких дивізій на початок війни блискуче провів М. Солонін. Подаємо тільки висновок: *"Резюме. В бойових частинах та підрозділах радянської стрілецької та німецької піхотної дивізії приблизно рівна кількість людей та озброєння, артилерія стрілецької дивізії потужніша та мобільніша (мехтяга), засобів ППО та ПТО в радянської дивізії більше, автотранспорту та тилових структур більше у німців. А на загал – доволі рівноцінні з'єднання. І це, розуміється, не випадкове співпадіння – Генеральні штаби в Москві та Берліні уважно слідкували за побудовою збройних сил можливого супротивника"* [2, с.48].

Подібного висновку дійшли і автори вище зазначеного академічного збірника [6, с.18]. Р. Ірінархов у своїй монографії "Непростительный 1941. "Чистое поражение" Красной армии" визначає також склад дивізії РСЧА у 14,5 тисяч на початок війни і спирається на радянське видання "Операции советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945" [7, с.14].

Далі рішення про формування військових частин, з'єднань тощо приймалося Постановами Державного Комітету Оборони (далі ДКО)[8]. Так, Постановою №ДКО-48сс від 8 липня 1941 р. планувалось: "1.

¹ Детальну схему штату сд 4/400 дивись на сайті <http://www.rkka.ru/org/str/rd.html>

Зобов'язати НКО сформувати додатково 56 стрілецьких дивізій нормального складу, але тимчасово з одним артилерійським полком, загальною чисельністю 13.200 осіб кожна і 10 кав. дивізій". Датою готовності визначалось 1 серпня. На той час кременівське керівництво ще не усвідомлювало масштаби поразки кадрової армії на західних кордонах і вирішило поступитись одним гаубичним артполком (1 274 військовослужбовця).

Наступний документ ДКО (Постанова № ДКО-207сс від 19.07.1941 р.) щодо формування цих, нових дивізій вже більш чіткий – подає нумерацію запланованих дивізій та розписує озброєння по дивізіях: "...3. Затвердити наступне озброєння до кожної с.д.: гвинтівок – 11000 шт.; ручних кулеметів – 162; станкових кулеметів – 108; ППШ – 162; мінометів 50-мм – 54; мінометів 82-мм – 18; мінометів 120-мм – 6; 45-мм ПТО гармат – 18; 76-мм полкових гармат – 12; 76-мм дивізійних гармат – 16; 85-мм зенітних гармат – 4; 122-мм гаубиць – 8; 37-мм зенітних гармат – 6; автомашин вантажних – 120; тракторів СТЗ-5 – 12".

Кількість потужної зброї вже значно зменшується, сучасною мовою – до критичного рівня. Але кількість гвинтівок вказує, що така дивізія повинна складати ніяк не менше 12-13 тисяч вояків. А от Закавказькому військовому округу (постанова № ДКО-218сс від 20.07.1941 р.) наказується створити дивізію "нормального складу", тобто з танками і чисельністю в 14,5 тисяч.

Чому 29 липня 1941 року вважається датою появи нового штатного розкладу 4/600 авторам невідомо, підтверджуючих документів на сьогодні не виявлено. Він формується вже з врахуванням реальних, тобто послаблених, можливостей країни та ходу військових дій. Цей штат не був визначений одразу, а продовжував творитися наступними постановами ДКО та наказами НКО. Як бачимо, значно зменшився автопарк, тракторів обмаль.

Від початку серпня 1941-го почалася зміна структури стрілецького полку (штат 4/601) в бік зменшення його чисельності відповідно до зменшення його бойової потужності. Зникали цілі підрозділи кулеметників, мінометників, гармашів. А всього полк "схуднув" на 459 осіб. Також в багатьох дивізіях замість розвідувального батальйону та автобату поставали вже відповідно розвідувальна та автомобільна роти.

11.08.1941 р. постановою № ДКО-459сс планується формування до кінця року ще 86 дивізій:

Табл. 3. Чисельність, озброєння, боєздатність стрілецької дивізії

Постанова ДКО	ДКО-459сс від 11.08.41	ДКО-833сс від 25.10.41	штат 04/750 06.12.41
чисельність сд	11 447	11 618	11 625
гвинтівки	8 844	8 768	8 565
пістолети-кулемети	162	575	525
станкові кулемети	108	108	109
ручні кулемети	162	250	251
кр/каліберні кулемети	12	12	12
зенітні кулемети	-	-	12
рушниці протитанкові	-	81	89
автоустановки РС	-	8	8
122 мм гаубиці	8	8	8
76 мм дивізійна гармата	16	16	6
76 мм полкова гармата	12	12	12
45 мм гармата ПТО	18	18	18
57 мм гармата ПТО	-	12	12
76 мм зенітні гармати	4	-	-
37 мм зенітні гармати	6	6	6
120 мм міномети	12	18	18
82 мм міномети	54	72	72
50 мм міномети	81	72	72
автомашини	201	316	248
трактори	15	-	-
коні	2 698	2 375	2400

Цей штат до 12 жовтня був основним і в постановах про створення нових дивізій (№ ДКО-728сс від 03.10.1941 р. (204, 205, 208, 209, 210, 213, 216 та 253 сд), № ДКО-758сс від 10.10.1941 р. (289 сд), № ДКО-795сс від 14.10.1941 р. (61, 151 та 223 сд)) всюди пишеться стандартно: "сформувати ... за штатом № 04/600 – чисельністю кожна 11 500 чол.."

12 жовтня 1941 року Наказом НКО № 0405 "Про реорганізацію мінометних підрозділів в батальйони та дивізіони" зі складу стрілецьких рот та батальйонів взагалі були вилучені міномети і зведені в мінометні батальйони в складі стрілецьких полків (по 24 50-мм та 82-мм мінометів, всього 48 мінометів). В свою чергу, 120-мм міномети були вилучені зі складу полків та передані на дивізійний рівень [9, с.116]. А наказом НКО № 0406 від 12.10.1941 р. до складу полків були введені роти автоматників у кількості 100 бійців, озброєних пістолетами-кулеметами, з командиром роти, старшиною та політруком [9, с.117].

Наступною постановою ДКО (№ ДКО-833сс від 25.10.1941 р.) дивізії посилюються, а постанова так і називається: "Про стрілецьку дивізію військового часу".

Подаємо тільки першу частину (друга в табл. 3):

"Державний Комітет Оборони постановляє:

1. Затвердити організацію стрілецької дивізії за військовим часом, маючи на увазі нові дивізії, що формуються, в такому складі:

а) управління дивізії чисельністю 79 чол.;

б) трьох стрілецьких полків, в кожному з яких: 3 стрілецьких і один мінометний батальйони, батарея 45 мм гармат, батарея 76 мм полкових гармат, рота протитанкових рушниць, підрозділи бойового забезпечення, загальна чисельність полку – 2926 чол.;

в) мінометного дивізіону 120 мм мінометів, який підпорядковується командуючому дивізією, чисельністю 237 чол.;

г) протитанкового дивізіону (57 мм гармат), чисельністю 169 чол.;

д) артилерійського полку з 2-х дивізіонів, чисельністю 842 чол.;

е) окремого дивізіону РС (8 установок М-8 або М-13), чисельністю 191 чол.;

ж) окремої зенітної батареї (6 – 37 мм гармат), чисельністю 79 чол.;

з) мотострілецької розвідувальної роти, чисельністю 121 чол.;

и) окремого батальйону зв'язку, чисельністю 174 чол.;

к) окремого саперного батальйону, чисельністю 242 чол.;

л) роти хімічного захисту, чисельністю 60 чол.;

м) комендантської роти дивізії, тилових частин та установ, загальною чисельністю 517 чол.;

Загальна чисельність дивізії 11 618 чол., 2 375 коней, 316 автомобілів

Внесені зміни до штату стрілецької дивізії стали основою нового штату і вочевидь потрібен був певний час щоб розпочати перехід на новий штат сд 4/750 від 06.12.1941 р. Але яким документом цей штат затверджувався, як і попередній штат 4/600, невідомо. Вже після офіційної дати існування штату, постановою № ДКО-1042сс від 18 грудня 1941 р., створюється естонська дивізія чисельністю 11 618 військовослужбовців.

Приведення у відповідність дивізії до нового штату 4/600 передбачалось проводити тільки під час виведення військових частин до армійського або фронтового тилу на переформування, поповнення або відпочинок.

Кадрові дивізії, які були сформовані за штатом 4/400, навіть якщо виводились на фронт восени, все одно зберігали свій "нормальний" штат. Саме такого штату дивізії у серпні 41-го вдерлися та окупували Північний Іран, перебували весь рік на Далекому Сході чи в Середній Азії. Як приклад, наведемо вивантаження в середині вересня на Південному фронті під Токмаком двох дивізій (4 та 136 сд) з танками загальною чисельністю в 14,5 тисяч вояків кожна. Відомий генерал-майор І. Руссіянов командував 100 сд і на 19.09.41 р. бачив свою дивізію в чисельності 14 733 бійців за штатом 4/400 [10, арк.35]. А в штабі 168 сд вважали на 20.08.1941 р. штатним розкладом частин в 14 577 вояків [11, арк.4].

Ще один яскравий приклад, наведено в праці В. Афанасенка та Є. Кринка "56-я армія в боях за Ростов"[12, с.29-30]. На 10 жовтня 1941-го під Таганрог висувались дві дивізії, які ще не були на фронті розпочатої війни. 339-я дивізія мала в складі три стрілецькі полки, один арт. полк, окремий зенітно-артилерійський дивізіон (без матеріальної частини), окремі саперний, зв'язку, медико-санітарний батальйони, окрему розвідувальну роту, окрему автороту підвозу. Дивізія нараховувала 857 чол. командно-політичного складу, 1 470 чол. сержантського складу і 9 181 червоноармійця, разом – **11 508**. На озброєнні було 9 395 рушниць, 168 ручних і 111 станкових кулеметів, 184 автомата, 56 50-мм, 43 82-мм, 8 калібром 12-мм мінометів. Протитанкових 45-мм гармат не було взагалі, а в артполку було в наявності 8 гаубиць 122-мм і одна 76-мм польова гармата. Це типова дивізія формування за штатом **4/600**. А сусідня 31 сд нараховувала **14 508** вояків, мала 54 протитанкові гармати калібром 45-мм, 72 польові гармати калібром 76-150-мм, 150 мінометів (84 – 50-мм, 54 -82-мм, 12 – 120-мм), вісім зеніток (по чотири 76-мм і 37-мм), 12 плаваючих танків Т-38 та 10 гарматних панцерників А-10 у складі окремого розвідувального батальйону. Ще 29 танків Т-26 було в окремому танковому батальйоні. А це вже штат **4/400** в жовтні.

Подивимось далі на штатний розклад в межах цілого Резервного фронту на 20 вересня 1941 р.. Командування **43-ї армії** Резервного фронту так визначило чисельний штатний розклад своїх дивізій: 53 сд – 14 296 чол., 149 сд – 11 683 чол., 211 сд – 11 683 чол., 222 сд – 11 620. Бачимо, що 149 сд вже переведена на новий штат, а 53 сд – ще ні. В **33-й** армії всім шістьом дивізіям штат визначений однаковий – 11 654. **32 А:** три дивізії (2, 8, 140 сд) все ще зберігають танковий батальйон і тому штатна чисельність більша – 11 796 вояків, а для 29 сд -11 666. **31 А:** 5 дивізій по 11 720 вояків. **24 А:** всі шість сд – по 11 650 вояків. **49 А:** 194 та 248 сд мають штат 4/400 (по 14 760 чол.), а 220 сд – штат 4/600 (11 535 чол.) [13, арк.1-8]. На цілому фронті не знайшлося дивізії з чисельністю 10 859 вояків, а отже звідки автори згаданих довідника "Книги втрат" та академічної праці, взяли таке точне число і подали в штаті 4/600 невідомо.

В 43 випуску "Збірки бойових документів" є тлумачення самого Сталіна щодо штатної чисельності дивізій. Під час переговорів з командувачем Брянським фронтом він відзначив: "Вы требуете много пополнения людьми и вооружением. Из Ваших заявок я вижу, что Вы исходите из старых штатов **17 000** чел. на дивизию. Но у нас имеется решение не иметь больше **17 000** дивизий¹ в виду громоздкости тылов, а иметь 11 000 в дивизии. Если же в старых дивизиях сохранились оба полка артиллерии, то можно иметь в

¹ У тексті, ймовірно, помилка, треба читати: 17 000 в дивізії.

дивизии до 13 000. В самом крайнем случае до 15 000, но не больше. Я прошу Вас руководствоваться при составлении заявок на пополнение этими соображениями” [14, арк.55-60].

Число в 17 тисяч вояків в дивізії викликає сумніви, але ж Сталін добре володів такими простими питання. Не схоже й на друкарську помилку, адже називаються й числа в 13 та 15 тисяч. Можемо припустити, що такі дивізії існували. Так, у своїх спогадах В. Шатілов спочатку стверджує, що його 196-а стрілецька дивізія на середину червня 1941-року у Дніпропетровську була **повністю** укомплектована, а далі він тричі згадує початкову чисельність дивізії: **17 тисяч** вояків! А полковник Шатілов очолював штаб цієї дивізії [15, с.6,10,96,179].

Наведемо ще кілька документів в яких вказаний штатний розклад: на 7 вересня 283 сд – чисельність за штатом 04/600 мала бути 11 523, а фактично – 11 431 [16, арк.15], на 1 серпня 268 сд – за штатом 04/600 – 11 277, фактично – 11 206 [17, арк.110].

З деяких архівних документів є можливість визначити чисельність військових підрозділів дивізії за “штатом 4/600 з чисельністю 11 500 чол.”, як пишеться в наведених постановках ДКО. На запорізьких теренах під Мелітополем в кінці серпня – першій половині вересня формується 218-а сд, а ядром її були залишки розгромленої 218-ї мотострілецької дивізії. Ось як був визначений штатний розклад (4/600) по чисельності особового складу, озброєнню підрозділів, автопарку тощо дивізійними штабістами цієї та ще трьох дивізій [18, арк.107-110; 19, арк.246-248; 20, арк.101; 21, арк.6].

Таблиця 4

218 сд 12.09.41		265 сд 21.09.41		218 сд 12.09.41	
підрозділи	штат / список	підрозділи	штат / список	оснащення, озброєння	штат / список
упр. див-ю	126 / 128	упр. див-ю	134 / 143	коні	2 641 / 2 205
658 сп	2 894 / 2 888	941 сп	2 529 / 630	автомашини	239 / 249
667 сп	2 894 / 3 055	956 сп	2 529 / 223	трактори	19 / 21
3 сп	2 894 / 3 224	951 сп	2 529 / 278	мотоцикли	6 / 4
663 арт.п.	929 / 1 015	798 арт.п.	1 433 / 785	танки	29 / -
		окр. арт. д-н	230 / 229	рушниці	8 707 / 3 648
б-н зв'язку	263 / 248	б-н зв'язку	229 / 190	ст. кул-ти	108 / 64
сапер. б-н	417 / 434	сапер. б-н	521 / 139	р. кул-ти	164 / 152
озад	243 / 253	озад	287 / 188	під	163 / 8
медсанбат	230 / 214	медсанбат	253 / 216	зен. кул-ти	18 / 1
хлібозавод	129 / 128	хлібозавод	129 / 114	кр/каліберні кул-ти	9 / 1
розвід. рота	121 / 110	-	-	76 мм гармати	28 / 12(горні)
танк. б-н	130 / 141	танкова рота	36 / 36	76 мм гармати зен.	4 / 1
авторота	119 / 133	авторота	240 / 193	45 мм гармати	18 / 9
вогнемет. взвод	38 / 38	хім. рота	64 / 70	37 мм гармати зен.	6 / 1
гурт скота	10 / 12	гурт скота	9 / 10	122 мм гаубиці	8 / 8
дарм	45 / 45	порам	43 / 37	120 мм міномети	12 / 5
747 ппс	15 / 9	217 ппс	15 / 11	82 мм міномети	54 / -
пол. пошта	3 / 3	пол. пошта	19 / 11	50 мм міномети	81 / 3
в. прокурор	5 / 7	в. прокурор	5 / 8		
в. трибунал	12 / 9	в. трибунал	12 / 9		
		окр.с.взвод	43 / 37		
		рем. взуття	22 / 16		
Разом	11517 / 12105	Разом	11350 / 3565		
127 сд 01.09.41		183 сд 14.10.41			
підрозділи	штат / список	підрозділи	штат / список		
упр. див-ю	126 / 122	упр. див-ю	132 / 131		
395 сп	2 875 / 2 152	227 сп	2 976 / 1 992		
535 сп	2 875 / 1 754	285 сп	2 976 / 1 731		
875 сп	2 875 / 1 856	295 сп	2 976 / 1 623		
423 арт.п.	968 / 1 069	623 арт.п.	965 / 1 011		
б-н зв'язку	263 / 282	б-н зв'язку	267 / 222		
сапер. б-н	417 / 402	сапер. б-н	421 / 418		
озад	243 / 128	озад	?		
медсанбат	230 / 209	медсанбат	235 / 105		
хлібозавод	160 / 147	хлібозавод	160 / ?		
розв. рота	121 / 107	розвід. рота	122 / 103		
авторота	119 / 198	авторота	120 / 112		
-	-	хім. рота	63 / 62		

Спостерігаємо наявність таких підрозділів, як танковий батальйон, танкова рота, окремий артилерійський дивізіон, які є в одних дивізіях і відсутні в інших. Відрізняється також штатна чисельність не тільки стрілецьких полків (2 529, 2 875, 2 894, 2 976), а й інших частин, наприклад, саперних батальйонів, хоч і не суттєво. Бачимо також проблеми 218 сд з озброєнням – гарматним та мінометним. Останніх майже немає, рушниць менше 50%. А вже за кілька днів фронт сам наблизиться до Мелітополя. Проте спостерігаємо надлишок особового складу в майже 600 вояків.

У наступній таблиці наведено штатні розклади та озброєння сд, як їх бачили начальники штабів цих дивізій відповідно до штату 4/600 [22, арк.62; 23, арк.88; 24, арк.110; 25, арк.134-145].

Таблиця 5

№ сд	309 сд 11.09.41	56 сд (друге формування) 29.09.41 ¹	268 сд 01.08.41	15 сд, 230 сд 20.11.41	74 сд, 261 сд 20.11.41
командний та керуючий склад	834	897	917	963	1 058
мол. ком. склад	1 524	1622	1650	1811	1954
рядовий склад	8 600	9 187	8 639	8 920	9 645
разом	10 961	11 706	11 206	11 624	12 657
коні	2 500	2 725	3 162	2 089	2 784
легкові авто	5	5	21	6	6
вантажні авто	187	172	304	230	236
спеціальні авто	12	43	92	21	22
трактори	5	5	26	3	4
мотоцикли	6	4	12	7	7
танки	-	-	16	-	-
рушниці, авт. руш-ниці, карабіни	7 998	8 769	7 954	7 803	9 397
станкові кул-ти	108	108	149	108	108
ручні кул-ти	182	162	266	165	165
під	1 219	163	857	543	543
зенітні кул-ти	27	18	21	18	18
кр/каліберні кул-ти	-	9	32	9	9
122 мм гаубиці	8	8	-	-	8
76 мм гармати	28	28	54	12	28
76-85 мм зен. гармати	4	4	10	-	-
37 мм зен. гармати	6	6	8	6	6
45 мм гармати	18	18	54	18	18
120 мм міномети	6	12	12	18	18
82 мм міномети	18	54	54	72	72
50 мм міномети	54	81	54	72	72

Тут також видно, що штати не були однакові для всіх дивізій і в чисельності, і в озброєнні. Тут виділяється 268 сд: більше коней, автотехніки, гармат, навіть 16 танків.

Наступною таблицею можемо прослідкувати зміну штатного розкладу 257 сд при переході від штату 4/600 на штат 4/750.[26, арк.118-119,166,193-194].

Таблиця 6. Порівняльна таблиця штатів 257 сд та 332 сд (штат 4/750)

підрозділи	257 сд		332 сд	
	донесення 16.11.41	донесення 13.12.41	підрозділи	донесення 15.12.41
упр. дивізією	128	130	упр. дивізією	132
штабна батарея	-	70	штабна батарея	69
943 стр. полк	2 942	3 071	1115 сп	3 040
948 стр. полк	2 942	3 071	1117 сп	3 040
953 стр. полк	2 942	3 071	1119 сп	3 040
-	-	-	268 дивізіон ПТО	279
793 арт. полк	969	969	891 арт. полк	964
532 озад	165	165	615 озад	169
322 омс розвідрота	122	122	390 омс розвідрота	122
окр.міномет. дивізіон	-	258	окр.міномет. дивізіон	271

¹ 56 сд була щент розгромлена в перші чотири доби війни, і сформована знову на базі дивізії ленінградського ополчення 23.09.1941 р.

682 окр. бат-он зв'язку	239	240	779 окр. бат-он зв'язку	267
426 сап. бат-он	413	413	608 сап. бат-он	413
299 окрема хімрота	63	63	406 окр. хімрота	63
503 авторота	120	120	390 авторота	120
321 окр. медсанбат	129	129	413 окр. медсанбат	120
ветлазарет	13	13	ветлазарет	12
353 ПХП	125	125	182 ПХП	160
гурт скота	9	9	гурт скота	9
198 польова каса	3	3	169 польова каса	3
917 пол. пошт. станція	19	-	-	-
окр. стр. взвод НКВС	36	36	окр. стр. взвод НКВС	36
в. прокуратура	5	5	в. прокуратура	5
в. трибунал	5	5	в. трибунал	12
Разом	11 389	12 088		12 366

Бачимо нові військові частини: штабну батарею, окремий мінометний дивізіон, збільшення чисельності стрілецького полку, а в 332 сд – ще й дивізіон ПТО.

Підсумовуємо. З наведених архівних документів, ніяк не можемо погодитись з авторами “Книги втрат”. Дослідникам-історикам відомо три штатних розклади стрілецьких дивізій в 1941 році. Майже 200 стрілецьких дивізій формувалося за штатом 4/400 (14 483 осіб) на початок радянсько-німецької війни. Більшість цих дивізій було введено в бій влітку-восени 1941 р. на західних теренах, деякі сд в серпні-вересні окупували північ Ірану, частина дивізій продовжувала знаходитись на Далекому сході або в Середній Азії та Закавказзі. З таким штатом дивізії воювали, аж поки не відходили в резерв, на відпочинок, переформування. Таким чином, ці дивізії поступово на радянсько-німецькому фронті переходили до нового штату 4/600. З цього питання був виданий наказ НКО № 74 від 20 серпня, який розтлумачував перехід дивізій на новий штат [9, с.71].

Від початку серпня дивізії, що формувалися переходять на штат 4/600. За цим штатом було сформовано ще близько 150 стрілецьких дивізій. За цим штатним розкладом дивізії значно втрачали в бойовій потужності, адже значно зменшувалась кількість гармат, кулеметів, мінометів, автотехніки. Відповідно зменшувалась і чисельність дивізії, але й не обтяжувалась тилами. Ми також бачимо, що штатний розклад не був догмою у знов сформованих дивізіях, і деякі підрозділи вирізнялись чисельно між собою, існували в одних дивізіях і були відсутні в інших. Важко точно з'ясувати і чисельність стрілецького полку, адже всі начальники штабів у наведених таблицях посилались на штат 4/600, а різниця в донесеннях є іноді суттєвою. Відомо багато випадків введення в бій дивізій, чисельність в полках яких була більша за штатну. Це таким чином командування готувалося до серйозних втрат, адже після кількох боїв в стрілецьких полках вже “недоштат” сягав іноді до 50%. Більш того, кілька тисяч стрільців могли бути навіть без стрілецької зброї, або отримували її перед самим боєм. Щодо артилерії, – то тут найменше звертали увагу на штатний розклад, – брали те що дадуть. І в більшості дивізій, які виводились на фронт, було менше гармат від визначеного штатом. Чисельність сд за штатом 4/600 все ж таки потрібно визначити в 11 з половиною тисяч. Це доводять архівні бойові донесення та інші наведені документи. Без сумніву, виходили на фронт дивізії і з чисельністю трохи менше 11 тисяч, але це винятки, а не правило. Зрозуміло, що на рівних таким дивізіям було важко протистояти боєздатним німецьким піхотним, навіть, якщо особовий склад виявляв волю до боротьби.

Грудневий штат 4/750 (табл.3) можемо оцінити, як спробу посилити стрілецьку дивізію: відновлюється протитанковий дивізіон, з'являються установки реактивних снарядів, рота протитанкових рушниць, збільшується кількість мінометів, кулеметів та автоматів. На фронт такі дивізії йшли переважно від грудня 1941-го року. Не можемо також погодитись з авторами згаданої книги (В. Афанасенко та Є. Кринко), які аналізуючи бойові можливості 56 А стверджують: “У грудні 1941 р. штати стрілецьких дивізій ще більше скоротились, ...” [12, с.55]. Це є або помилка, або недослідженість авторами грудневого штату.

З наведених документів, можемо робити висновок, що штати дивізій РСЧА не були статичними у 1941 році, змінювались відповідно до двох нових штатів. Штат сд 4/600 був самим слабким, але чисельність дивізій за цим же штатом коливалась в межах 11-12 тисяч, але ж ніяк не менше. Всі штати в свою чергу відбивали хід військової кампанії, потуги промисловості, мобілізаційні можливості країни, військову стратегію радянської верхівки, театру бойових дій і навіть географію створення.

Автор вважає також за необхідне висловити власну думку про причини нав'язування теорії, що всі дивізії РСЧА були слабкими. Вони криються в офіційній російській історіографії пояснень катастрофи кадрової армії 1941 року, яку роками готували до переможних походів Йосип Сталін зі своїми поплічниками. Це маленька брехня з міфології про “застарілі” танки, “заляканих” командирів тощо з єдиною метою – збити на манівці дослідження про 1941 рік.

Джерела та література

1. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М. : Вече, 2010 – 384 с.
2. Солонин М. Июнь 1941-го. Окончательный диагноз / Марк Солонин. – М. : Яуза, Эксмо, 2013. – 576 с.
3. Запорізький рахунок Великій війні 1939-1945 / Ф.Г. Турченко [наук. ред.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2013. – 416 с.

4. Афанасенко В.И. К вопросу о потерях Южного фронта в октябре-декабре 1941 года // Былые годы. Черноморский исторический журнал. – 2011. – №2(20). – С.55-60 // http://bg.sutr.ru/journals_n/1317478606.pdf
5. Див., наприклад, <http://rkka.ru/iorg.htm>
6. Развитие тактики сухопутных войск в Великой отечественной войне. Под ред. генерал-полковника В.П. Мельникова. – М. : Военная академия имени Фрунзе, 1981. – 328 с.
7. Иринархов Р.С. Непростительный 1941. “Чистое поражение” Красной армии / Руслан Иринархов. – М. : Яуза: Эксмо, 2012. – 544 с.
8. Всі постанови ДКО цитуються за матеріалами сайту <http://www.soldat.ru/doc/gko/gko1941.html>
9. Русский архив: Великая Отечественная. – Т.13(2-2). Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М. : ТЕРРА, 1997.
10. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі ЦАМО РФ). – Ф.251. – Оп.646. – Спр.38.
11. ЦАМО РФ. – Ф.217. – Оп.1221. – Спр.94.
12. Афанасенко В.И., Кринко Е.Ф. 56-я армия в боях за Ростов. Первая победа Красной армии. Октябрь-декабрь 1941. / В.И. Афанасенко, Е.Ф. Кринко. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2013. – 318 с.
13. ЦАМО РФ. – Ф.219. – Оп.679. – Спр.28.
14. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – Выпуск 43. – М. : Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1960. –
15. Шатилов В.М. На земле Украины / В.М. Шатилов. – М. : Воениздат, 1980. – 181 с.
16. ЦАМО РФ. – Ф.202. – Оп.5. – Спр.39.
17. ЦАМО РФ. – Ф.249. – Оп.1544. – Спр.23.
18. ЦАМО РФ. – Ф.228. – Оп.701. – Спр.67 (218 сд).
19. ЦАМО РФ. – Ф.217. – Оп.1221. – Спр.30 (265 сд).
20. ЦАМО РФ. – Ф.219. – Оп.679. – Спр.26 (127 сд).
21. ЦАМО РФ. – Ф.221. – Оп.1351. – Спр.167 (183 сд).
22. ЦАМО РФ. – Ф.219. – Оп.679. – Спр.26 (309 сд).
23. ЦАМО РФ. – Ф.217. – Оп.1221. – Спр.75 (56 сд).
24. ЦАМО РФ. – Ф.249. – Оп.1544. – Спр.23 (268 сд).
25. ЦАМО РФ. – Ф.228. – Оп.701. – Спр.51 (12 А: 15, 74, 230 261 сд).
26. ЦАМО РФ. – Ф.221. – Оп.1351. – Спр.165.

Попов А. М. Стрелковая дивизия Рабоче-крестьянской Красной армии в 1941 году. Изменение штатов.

Анализируются процессы формирования стрелковых дивизий Красной армии в 1941 г., в частности их структура, состав и боеспособность. На основе доступных источников автор сравнил численность советских и немецких дивизий в начале войны. Развенчивается советский миф о том, что все дивизии РККА были слабее, чем немецкие дивизии.

Ключевые слова: Красная армия, стрелковая дивизия, штат 4/400, штат 4/600, 1941 год, изменение штатов.

Popov O. M. Infantry Division of the Red Army in 1941. Changing of states.

The processes of infantry divisions' formation in the Red Army in 1941, especially its structure, composition and fighting ability are analyzed. The author compared the number of Soviet and German divisions in the 2nd World War. The myth that all divisions of the Red Army were weaker than German divisions, was debunked.

Keywords: the Red Army, Infantry Division, 4/400 staff, 4/600 staff, 1941, changing states.

УДК 94(477)“1941/1944”

Н. Я. Гандрабура

НАЦИСТСЬКА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В ОКУПОВАНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1941–1944 рр.)

У статті аналізується податкова політика нацистів на селі, що діяла в межах рейхскомісаріату “Україна” з другої половини 1941 до початку 1944 рр. Висвітлено умови, в які потрапило населення після запровадження окупантами планів здачі натурального податку молоком, м'ясом свиней, великої рогатої худоби, птиці, яйцями, медом та іншою сільськогосподарською продукцією. Показано окремі аспекти політики експлуатації селянства нацистами за підтримки створених ними українських допоміжних органів влади.

Ключові слова: рейх, нацисти, окупація, податкова політика.

Незважаючи на значний відрізок часу, який відділяє нас від закінчення війни, науковці послідовно продовжують копіткі пошуки і відкривають нові сторінки, які більш повно розкривають трагедію доби окупації.

Ще в радянські часи дослідники почали вивчати історію окупації, у тому числі, і її наслідки для України. З масиву літератури 50-80-х років ХХ ст. і досі певний науковий інтерес мають праці таких науковців, як от М. І. Супруненко [1], С.П. Лаути [2], М.М. Загоруйка, А.Ф. Юденкова[3] та інших. Досліджуючи історію окупаційного режиму, вони розглядали життя сільського населення, запровадження нацистами трудової повинності та політику визиску окупантами усіх економічних ресурсів України.